

ТОЛЕРАНТНІСТЬ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ЗАСАДИ

Політичний світоглядний плюралізм, релігійне розмаїття - характерні ознаки сучасного українського суспільства. З одного боку, полікультурність, суспільно-політична, релігійна диференціація останнього постають як важливі характеристики його демократичності, як практичний вияв свободи, з іншого - як фактор, що призвів до деконсолідації соціуму, породив “вузлові точки” напруженності, конфронтаційні процеси, зокрема, в політичній та релігійній сферах.

Чіткою стала тенденція нетерпимості, яка нині виявляє себе як константа у сфері політичних, міжконфесійних взаємин. Нетерпимість, як відомо, породжує тільки нетерпимість. В своїй основі - це важка (історично давня) суспільна недуга. Вона (як поняття) характеризує певний вектор у суспільних, політичних, міжцерковних відносинах, коли одне “Ми” чи “Я” прагне принизити “зліквідувати”, поставити в “рамки меншовартості” ідеї, повчання, світоглядні орієнтації інших “Ми” чи “Я” на угоду своїм переконанням, уявленням, догмам, розглядаючи це як принцип їх захисту, підтвердження їх абсолютної істинності. Нетерпимість (атолерантність) орієнтована на заперечення ціннісного, світоглядного розмаїття, а нерідко - на насильницький пошук одноманітності.

Нетерпимість має різні форми свого вияву - від байдужості до відкритої ворожості. Нетерпимість є граничною межею толерантності (терпимості). Феномен останньої посідає особливе місце в суспільному бутті, в системі людських відносин.

Толерантність (від лат. *tolerantia*-терпіння) як поняття характеризує суспільно, індивідуально прийнятий рівень терпимості до чужих ідей, традицій, звичаїв, думок, віровчень, способу життя. Проблема толерантності як в теоретичному, так і практичному аспектах, є складною і контрадикторною. Складність і сутнісна суперечливість цього поняття передусім в тому, що воно не має об'єктивної данності, цілком конкретного предметного змісту, а тому не може визначатися як поняття об'єктивно-істинного знання. Якщо останнє має своїм вектором світ суцього, то толерантність співвідноситься з світом належного і стосується головним

чином намірів, внутрішніх установок, переконань, умонастрою (нерідко, культурно, релігійно, політично заангажованих). Таким чином, сутність толерантності визначають фактори суб'єктивної дійсності, ідеально-духовного світу. Вона є "категорією світоглядної свідомості, котра здатна здійснювати рефлексію над своїми власними засадами" (див: Іщенко Ю.І. Толерантність як філософсько-соціологічна проблема // Філософська і соціологічна думка. -1990.- № 4.- С.45).

Це значною мірою і обумовлює розмаїття оцінок феномену толерантності, думок, підходів щодо його понятійного визначення. Зустрічаються непоодинокі твердження, відповідно з якими толерантність, як поняття, не несе позитивного навантаження, формує установку на пасивність, на аморфність, на відмову від активних дій, вчинків, нічого не пропонуючи натомість. Часто-густо толерантність ототожнюють з байдужістю, індиферентністю, інтерпретують її як тактичний хід невпевненого у своїх силах, переконаннях, орієнтаціях суб'єкта комунікації, як форму терпеливого упокорення.

Однак такого роду твердження - це результат поверхового аналізу самого поняття "толерантності". Справді, при такому підході уже в самому понятті можна побачити "відтінок зневаження: коли щось терплять" певною мірою ігноруючи якщо не наявність цього "щось", то, принаймні, його сутність. Толерантність (в своєму понятійно-сутнісному вияві) не дає підстав вважати, що вона орієнтує на пасивність. Навпаки, вона передбачає активність позицій суб'єктів взаємин. І ця активність виявляє себе в рівноправному, взаємоповажному діалозі індивідів чи їх спільнот - adeptів різних політичних, релігійних, культурних парадигм. Там, де йдеться про діалог (в контексті співставлення світоглядних ідей, цінностей, орієнтацій), навряд чи варто вести мову про пасивність. Таким чином, толерантність формує "позицію активності", кличе до встановлення духовного зв'язку з інакшістю. Це - перехід від недовіри і настороженності до розуміння іншого, його позиції, суті його системи світоглядних координат.

Толерантність не є виявом байдужості. Остання, як слушно зауважив К.Ясперс, "виникає скоріше всього через зарозумілість, впевненість у володінні істиною і постає як перша стадія нетерпимості у вигляді прихованого призи́рства" (Ясперс К. Смысл и назначение истории.- М., 1991.- С.333). Він також наголошував, що толерантність має властивість відкритості. Толерантна людина, за висловом Хосе

Ортеги-і-Гассета, не хворіє “герметизмом душі”. Вона прагне до розуміння інших думок, суджень, світоглядних принципів, не жадаючи “звести всі уявлення та ідеї віри до спільного знаменника”, перетворити “іншого” на однодумця, на свій дублікат.

Проти ототожнення толерантності з байдужістю заперечував і В. Франк, який підкреслював, що толерантність не є байдужість. Для того, щоб поважати інші вірування “аж ніяк,- пише він,- не є необхідним ідентифікувати себе з ними”. (Франк В. Человек в поисках смысла. - М.,1990.- С.39). Проблеми толерантності виникають у сфері людських стосунків, взаємин між суспільними групами, які ведуть різні способи життя, в основі діяльності й буття яких лежать неоднакові світоглядні орієнтири, цінності. Як суспільна необхідність, вона виявляє себе передусім там, де соціальні, політичні, релігійні спільності усвідомлюють, що у них немає іншої розумної альтернативи, ніж жити разом, у злагоді, інакше - конфлікт. Історичний досвід, реалії сьогодення підтверджують висновок, що толерантність породжується нагальною потребою в ній. Ця потреба, як не парадоксально, постає з ситуації, коли досягти толерантності дуже важко. Остання виявляє себе, як реакція на соціальні, політичні, релігійні вимоги в періоди значних суспільно-політичних, світоглядних трансформацій, переоцінки смисложиттєвих вартостей. В цьому контексті толерантність виражає себе і як умова комунікації соціальних агентів, “неагресивної зацікавленості” їх у діалозі, спілкуванні, і як спосіб подолання ситуації взаємного несприйняття, та мінімізації непорозумінь, конфліктів, знаття гостроти суперечностей.

Сказане дає підстави для висновку, що **толерантність може бути охарактеризована як морально-практичний орієнтир поведінки соціальних агентів (партій, церков, етнічних груп, окремих індивідів) у процесі їхніх взаємин, який передбачає взаємоповагу, свідому відмову від насилля, приниження гідності один одного.** В такому прочитанні толерантність може розглядатися як важлива умова соціальної регуляції міжлюдських відносин, як один із найважливіших виявів морально-гуманістичної суті суб'єктів взаємин, як такий інградієнт, без якого нормальне буття людини, як і стабільне життя соціуму неможливі. Невипадково французький філософ Вольтер, який значно поглибив концептуальне розуміння толерантності, започатковане Д.Локком і П.Бейлем, будучи щирим і послідовним її пропо-

відником і захисником, проголосив толерантність “універсальною цінністю”.

Толерантність має декілька визначальних принципів, які є необхідною основою її повноцінного функціонального вияву. По-перше, це - визнання рівності, суверенності, свободи совісті, релігії і переконань суб'єктів комунікації. Толерантність у своїй основі зорієнтована на головну вимогу, - “визнавати інших рівними самому собі” (Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет.- Т.2.- М., 1973.- С.71). Як міжнародно визнаний принцип, він має свою формулу виразу: **“All different - all equal” (Всі різні - всі рівні)**.

По-друге, це - визнання їх права на власне розуміння істини, на власну правду, життєву й інтелектуальну позицію, світоглядні орієнтири, цінності. При цьому їхня культурна, світоглядна, політична своєрідність розглядаються як достоїнство, визнається цінність плюралізму і плюралізм як цінність. Цей принцип коротко можна виразити правилом античності: **“De gustibus non (est) disputandum” (Про смаки не сперечаються)**.

По-третє, це безумовна відмова від монополії на істину, відкритість та повага до інакшості. Претензія на виключне володіння істиною веде в кінцевому рахунку до нетерпимості. З борцями за віру, як справедливо наголошував К.Ясперс, - “домовитися неможливо”.

Якщо аналізувати толерантність на індивідуальному рівні, то виявиться, що вона постає як особливий умонастрій, життєво-психологічна установка, яка дозволяє бачити в іншому (політичному, конфесійному, індивідуальному) “Я” цінність, рівнозначну власному “Я”. В такому **контексті толерантність - це внутрішнє подолання нетерпимості до “чужого” на рівні власної совісті**, маючи на увазі повагу до тієї частини правди, істини, які захищає інше “Я”. Толерантність у своїй сутності виявляє себе не як прагнення досягти єдності у поглядах, скажімо, суб'єктів політичних чи міжконфесійних відносин, а постає як вияв зваженості, неупередженості, як усвідомлене визнання права на існування “чужої правди”, іншого бачення проблем і світосприймання.

Скориставшись думкою французького політика Едгара Пізані, можна стверджувати, що толерантність - це культура розмаїття в індивідуальній, суспільній свідомості й водночас пошук компромісу, злагоди. Тобто вона виявляє себе як прагнення єдності в розмаїтті.

Варто наголосити, що толерантність містить у собі і певну напруженність між усвідомленням суб'єктами взаємин цінності, а то й переваг своїх власних переконань, життєвого вибору й необхідністю визнання права на існування альтернативних світоглядних та життєвих цінностей. Не випадково англійський філософ Бернард Вільямс розглядав толерантність як “незручну чесноту”.

Таким чином, ідея толерантності є насамперед певним особистісним, суспільно визначеним концептом, який передбачає не просто досягнення визначеної мети, а передусім цілком конкретну технологію взаємин. Слід сказати, що часто-густо ця ідея сприймається спрощено, поверхово. Ми є свідками того, як окремі політичні, релігійні провідники в публічних заявах закликають своїх опонентів до взаємної толерантності, а на практиці здійснюють кроки, які сприяють розпалюванню ворожнечі, нетерпимості.

Толерантність постає також своєрідним критерієм оцінки культури загальнолюдських, політичних, міжконфесійних взаємин. Саме культурні виміри людської суб'єктивності визначають рівень толерантності. Остання в контексті політичних, міжцерковних та інших форм суспільних відносин, образно кажучи, є лакмусовим папірцем, який дає змогу визначити ступінь суспільної зрілості, культури соціальних агентів - учасників комунікації, їхньої готовності до спільного пошуку шляхів примирення, злагоди. Культура відносин і толерантність перебувають у діалектичному зв'язку і взаємозумовленості. В практичному ж появі (про це свідчать політичні та міжконфесійні взаємини в Україні) ця взаємозумовленість не завжди знаходить своє підтвердження. Це проявляється, зокрема, коли пріоритет віддається певним політичним, ідеологічним мотивам, коли толерантність зумовлена певним інтересом. Слід зазначити й таке: як практична норма гармонійних відносин у суспільстві толерантність може виявляти себе і як культура незгоди. Поняття “незгода” характеризує розбіжність поглядів, думок суб'єктів відносин щодо тих чи інших світоглядних, життєвих цінностей, політичних проблем та усвідомлення ними цих розбіжностей. Незгода - нормальне явище в системі суспільних відносин, якщо воно не супроводжується нетерпимістю, утвердженням амбіційних претензій на монопольне володіння істиною.

Толерантність вимагає і певного самообмеження. Вона неможлива без самообмеження як на рівні індивідуального вияву, так і соціальних спільностей. Особлива аксіологічна значущість толерантності як вияву самообмеження особистості полягає в тому, що це - суб'єктивно-особистісне добровільне обмеження, а не результат примусу, це - внутрішня інтенція свідомості. І здійснюється вона індивідом на ґрунті власних світоглядних переконань і життєвих настанов.

Привертають увагу й такі два важливі аспекти толерантності: вона може бути прициповою, тобто базуватись на твердих переконаннях щодо її необхідності, або ж прагматичною, тобто як доречна (в певному ситуаційному, соціальному, політичному контексті) практика відносин. У контексті зазначеного можна без застережень сказати, що толерантність є засадовим елементом кодексу загальнолюдських, політичних, міжконфесійних, міжнаціональних відносин.

Проблема толерантності тісно пов'язана з проблемою свободи взагалі і, зокрема свободи совісті, яка є фундаментальною основою, необхідною умовою утвердження толерантності. Розробляючи концепцію толерантності, ненасильства в справах віри, М. Ганді співвідносив її з свободою совісті. "Істина, - писав він, - криється в серці кожної людини, там її слід і шукати... Ми не маємо права примушувати інших діяти згідно з нашим баченням істини" (див: Кур'єр ЮНЕСКО.- 1992.- № 8.- С.18).

Захист власного вибору, самовизначення, суверенітету в світоглядній сфері вимагає від індивіда поваги до вибору інших. Таким чином, проблема терпимості до інших світоглядних ціннісних орієнтацій, точок зору підпорядковується проблемі принципового самовизначення суб'єкта у духовній сфері, ствердження своєї однозначної життєвої позиції. Толерантність сприяє свободі вияву вільної совісті індивіда і можливості жити й діяти згідно з її вибором. Отже, вона є не тільки умова проголошення права на свободу самовизначення, вибору світоглядних ціннісних орієнтацій, а й своєрідний механізм його реалізації на практиці.

Проте слід зауважити, що далеко не завжди взаємна залежність свободи совісті й терпимості має обов'язковий характер. Життя підтверджує, що індивід реалізує світоглядний вибір своєї совісті не завжди однозначно, так само і дії його не завжди передбачають терпимість до погля-

дів інших людей. Ми маємо врахувати: якщо вільний світоглядний вибір, став переконанням особистості, він набуває характеру істинності, абсолютності. Інші погляди в цьому контексті оцінюються як помилкові, ставляться до них не завжди терпимо.

Толерантність, як справедливо зауважує Ю.Іщенко має “межу, бо терпиме ставлення, скажімо, до переконань інших людей як абсолютний (безумовний) характер моральної вимоги, зумовлене вірою в істинність своїх переконань, тобто передбачає нетерпимість, бо істина в певному розумінні нетерпима” (див.: Філософська і соціологічна думка.- К.,1990.- № 4.- С.54). Толерантність не може бути безмежною. На думку В.Янкілевича, “крайня толерантність, яка веде до терпіння своєї протилежності, ставить совість в глухий кут, оскільки, сліпо терплячи злих і божевільних, які творять насилля, толерантність може перетворитися в протилежність своїм принципам” (див.: Вестник Московского университета.- Серія 7. Філософія.- М.1996.- №1.- С.35). Не можна бути толерантним до виявів фанатизму, расизму, аморальності. В житті соціуму є об’єктивно нетерпиме.

В предметному полі державно-церковних та міжконфесійних взаємин толерантність виявляє себе як віротерпимість. Вона є важливим принципом цих відносин. Як уже відзначалось, своєрідною реакцією на релігійну і релігійно-державну нетерпимість було прагнення віруючих, їх спільнот, які піддавались гонінням, домогтися толерантного до себе відношення, віротерпимості.

“Віротерпимість”, як поняття, зародилося ще в період гонінь на перших християн. Воно несло в собі ідеї свободи віросповідань, свободи релігії, свободи совісті і відображало соціальне, правове становище іновірців у державі з офіційно визнаною релігією. Основні структурні елементи даного поняття - це право сповідання будь-якої релігії, право на публічну відправу релігійного культу. Віротерпимість передбачає наявність конфесійної держави або панівної, привілейованої релігії. Саме така держава постає в ролі церкви, “засуджує кожного прихильника іншої релігії як єретика, ставить кожен кусень хліба в залежність від віри, яка робить догмат єдиним зв’язком між окремим індивідом і його існуванням як громадянина держави” (К.Маркс).

Віротерпимість потребує обов’язкової санкції закону, оскільки через відсутність такої санкції вона практично не-

неможлива. За своєю сутністю вона може мати різні межі прояву: відображувати можливість жити на території конфесійно орієнтованої держави, мати свої релігійні переконання, однак із заборону публічного вияву їх. Ймовірна й інша комбінація, коли віруючі, прихильники терпимих конфесій, мають змогу жити на території держави з пануючою, державною релігією, мати свої переконання і публічно сповідувати їх, однак їхні громадянські права при цьому дуже обмежені в порівнянні з правами адептів пануючої конфесії. Залежно від конфесії можлива й диференційована віротерпимість, як це було, зокрема в Російській імперії, а сьогодні зберігається в багатьох країнах, де є пануюча, офіційно визнана або ж державна церква.

Віротерпимість, якщо розглядати генезис її у історичному контексті, має власну логіку розвитку: від простої, інколи тимчасової з боку конфесійно орієнтованої держави поступки інакovicірям до надання їм обмежених громадянських прав, дозволу відправляти приватним чином релігійний культ. З розвитком демократизації суспільства межі віротерпимості розширюються, іновірці можуть бути урівняні в політичних і громадянських правах з прихильниками пануючої релігії, їм надається право повноцінної публічної культової діяльності. Так, віротерпимість переростає в свободу віросповідань, а за умов світської держави - у свободу релігії. Нерідко в основі релігійної терпимості, тобто віротерпимості, лежать суто прагматичні причини політичного, економічного, міжнародного характеру. Цю прагматичну спрямованість віротерпимості спостерігаємо, аналізуючи її вияв у Римській імперії, в окремих державах середньовічної Європи і, зокрема в Росії, де на тлі загальної нетерпимості православно орієнтованої держави до іновірців мала місце відносна терпимість щодо протестантських ощин, члени яких переселялися в Росію (зокрема Україну) з Німеччини, Голандії та інших країн Європи.

У цьому зв'язку варто нагадати, що однією з характерних рис менталітету українського народу є толерантність. Ця важлива "ментальна орієнтація" українців формувалася протягом багатьох століть. Ще візантійські історики засвідчували, що наші предки у VIII-X ст.ст. відзначалися наполегливістю, згуртованістю, почуттям солідарності, товариської взаємоповаги. Любов до свободи робила їх терпимими, змушувала поважати почуття людської гідності навіть у рабів "Південноруси,- писав М.Костомаров,-

з незапам'ятних часів звикли чути у себе чужу мову і не цуратися людей з іншими нахилами". Цю рису в характері українців він називав "духом терпимості" (див.: Н.И. Костомаров Две русские народности.- К.-Х., 1991.-С. 46-49).

Поза сумнівом цьому слугувало й те, що природна терпимість українців як своєрідна іпостась українського духу, який не виявляв потягу до нетолерантності й насилля, підсилювалася культурно-гуманістичними впливами Західної Європи. Україна, як відомо, перебувала у "силовому полі" європейських реформаційних рухів, які сповідували ідеї толерантності, свободи совісті й церкви. Вона була інтегративно причетною до європейського культурного ареалу. Ідеї свободи, демократії, толерантності потрапляли на благодатний ґрунт української ментальності й приносили свої плоди.

Саме не це звертав увагу В.Вернадський, зазначаючи, що важливі риси менталітету українців, в т.ч. і толерантність, формувалася "на ґрунті етнографічних особливостей психіки, культурних тяготінь та нашарувань, що пов'язують Україну із Західною Європою, та історично зумовленого ладу народного життя, перейнятого духом демократизму" (див.: Вітчизна,- 1988.- № 6.- С.172). Підкреслюю ще раз, що коріння толерантності в глибинах історії нашого народу, в тих "євангельських правилах" терпимості, які були сприйняті ним разом з християнською вірою. Усе це дозволяло українцям як максимально розширити коло "своїх", так і проїнятися повагою до культури, релігії, духовних цінностей та життєвих орієнтирів традицій "чужих" народів.

Очевидно це значною мірою допоможе нам збагнути, чому особливістю життя сучасного українського соціуму стала поліфонія в громадській думці, політиці, культурі, релігії. Заслуговує на особливу увагу те, що проголошені на загальнодержавному, конституційному рівні принципи плюралізму підкріплені швидкими і конкретними кроками утвердження їх у світоглядній, політичній, релігійній сферах. А це породило, як уже зазначалось вище, цілу низку суперечностей, конфронтацію суспільних політичних сил, церков і віросповідань. Дає взнаки антипод толерантності - нетерпимість.

Важливою постає проблема практичної реалізації принципів толерантності, особливо у сфері міжконфесійних відносин. Формою практичної реалізації принципів толерантності є діалог конфронтуючих суб'єктів. "Саме діалог

неповторно суб'єктивних людських свідомостей,- як наголошував А.В.Іванов, - постає тут і головною метою і головним засобом духовного буття, уможливлуючи розуміння один одного носіями різних традицій і різного світогляду і (наскільки дозволяють їх автономні світоглядні міри) обмінюватися ідеями і цінностями” (див.: Принцип формування культурного космоса” // Вестник Моск. Ун-та.- Серія 7.- Філософія.- М.1994.- №2.- С.22).

Діалог як певний ступінь культури взаємин, передбачає уникнення акцентів щодо “істинності” або “неістинності” тих чи інших конфліктуючих парадигм, ціннісних орієнтацій, виявляє прагнення до розуміння суті поглядів опонентів, уміння знайти в них раціональне зерно. Такий діалог є однією з форм інтелектуального суперництва, зауважимо, що саме суперництва, а не боротьби. Це дає змогу суб'єктам діалогу залишатись на ґрунті власних світоглядних, ціннісних життєвих засад, традицій, релігійних орієнтирів і відночас проникнути в суть альтернативних систем цінностей, визнати право на їх існування, дає можливість з розумінням і терпимо поставитися до “чужої правди”.

Діалог вимагає послідовного дотримання принципу автономності і взаємодоповнення певних духовних, релігійних традицій, повчань. Слід мати на увазі, що кожна традиція, релігійна парадигма, світоглядна орієнтація “мають свою специфічну домінуючу і роблять свій специфічний акцент в культивуванні всезагальних духовних цінностей і досягненні всезагальних істин” (А.Іванов). У цьому контексті негативними для діалогу, безперспективними для толерантних взаємин, скажімо між окремими конфесіями, є прагнення довести переваги, особливість, “істинність” однієї релігії щодо іншої.

Діалог перебачає (як важливий елемент) “взаємне мудре учнівство”, тобто взаємозбагачення суб'єктів комунікації на основі пізнання суті світоглядних, життєво-смислових і ціннісних координат іншого. Річ незаперечна: діалог - чи то політичний, внутрішньоцерковний, міжкон-фесійний, чи то міжнаціональний - потребує певних правил поведінки його учасників, вияву культури взаємин.

Таким чином, діалог постає як форма співпраці на базі пошуку спільних рішень, шляхів до взаємопорозуміння та злагоди. Звертають на себе увагу два рівні його вияву - теоретичний і практичний. Проблема їхнього співвідношення має велике значення. Співробітництво цілком можливе за

умови взаємної відмови конфлікуючих сторін, скажімо, політичних партій, конфесій, від своїх окремих ідеологічних, релігійних установок, які викликають непорозуміння. Отже йдеться про певні уступки, самообмеження. Без цього діалог ризикує перетворитися на “монолог глухих”.

Діалог, взаємопоступливість конфлікуючих суспільних сил, зокрема толерантність, у контексті сучасних соціально-політичних процесів, які проходять в Україні, постають тими стратегічними чинниками, що можуть забезпечити прогрес у досягненні соціальної злагоди. Зрозуміло, що толерантність це - не патентований засіб успіху в розв'язанні політичних, міжнаціональних, міжконфесійних суперечностей, конфліктних ситуацій, забезпечення солідарної діяльності людей. Вона не вирішує всіх проблем, однак “вносить в них дух відкритості” і постає важливою пересторогою на шляху поширення нетерпимості й насилля.

Однією з важливих складових процесу практичної реалізації толерантності є цілеспрямоване формування установки на толерантність в індивідуальній і суспільній свідомості. На важливість цього зорієнтована увага в матеріалах Виконавчого комітету ради ЮНЕСКО (Париж, 1993.- С.2). В них наголошується, що необхідно утвердити толерантність передусім “як внутрішню установку кожної людини, а потім і в соціально-політичних механізмах, що визначають і формують відносини між людьми”. Виконання цього завдання, як і досягнення суспільної злагоди у просторі соціально-політичного, світоглядного, в т.ч. і релігійного розмаїття в Україні потребує “довголітньої муравлиної роботи”, взаємної витримки, взаємопізнання суб'єктів суспільно-політичних, міжконфесійних відносин, постійного, послідовного просування на шляху до взаємопорозуміння і взаємозближення. Етика толерантності в період критичної фази становлення української державності не може бути прерогативою лише індивідуальної “святості”. Сьогодні вона набуває найвищою мірою прагматичного суспільного звучання, постаючи як важливий чинник, здатний уможливити прогрес у досягненні суспільної злагоди.